

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΛΕΥΚΑΔΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ανάτυπο

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Δ' ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

(ΛΕΥΚΑΔΑ, 8-12 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1993)

Από την τοπική ιστορία στη συνολική:
το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.

ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ
ΣΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΑΝΟ Γ. ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΛΕΥΚΑΔΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Όπως είναι αυτονόητο οι ανάγκες που έχει το θέμα μας στο ξετύλιγμά του συναντώνται με τις θεωρίες του χώρου και του περιβάλλοντος όπως αυτές διατυπώθηκαν από την αρχαιότητα ως την εποχή μας. Ένα νησί ορεινό και άγονο, που το κεντρικό σύστημα των βουνών του με τις παραφυάδες τους, κάνει δύσκολη την επικοινωνία ανάμεσα στο βορειοδυτικό και το νοτιανατολικό του τμήμα, αλλά με πολλούς όρμους και λιμάνια ιδιαίτερα στο νοτιανατολικό και βόρειο μέρος του, που κάνουν τόσο εύκολη από τη θάλασσα την επαφή με την αντικρουή πλευρά της Στερεάς¹. Έτσι όταν χρειάστηκε ήταν προέκταση και γραμμική ανοιχτή πορείας αμφίδρομης, που οι ιστορικές τύχες της Λευκάδας, κατά το 18ο και 19ο αιώνα που εξετάζουμε, την αξιοποίησαν παρόλο που η Λευκάδα και η Στερεά βρισκόνταν κάτω από διαφορετικές κυριαρχίες, με αποτέλεσμα οι επικοινωνίες και οι σχέσεις να γίνονται ιδιόμορφες στα περιθώρια που άφηναν οι ομολογημένες συνθήκες των κυριάρχων. Κι ακόμη, στο μέτρο που οι παραβιάσεις γίνονταν ανεκτές ή ήταν προϊόντα «κωδίκων» των δυνάμεων της πρωτόγονης επανάστασης, οι οποίες παραβίαζαν τις συνθήκες και εγκαθιστούσαν τους δικούς τους μηχανισμούς, για να επιβάλλουν εν μέρει την εξουσία τους².

Παρατηρούσε το 1760 ο Γενικός προνοητής θάλασσας Γκρυμάνι: «Ο πλη-

1. Π.Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 5-12.

2. Ν.Γ. Σβορώνος, «Εγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 1 (1939) 105-123. - Από τις πολλές και σημαντικές μελέτες του Σπύρου Ι. Ασδραχά για το θέμα σημειώνω: «Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα», *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954) 934-944. - «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 21 (1965) 483-500 [=Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Ερμής, 2^η 1988, σ. 231-252, 374-380]. - Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία... τ. Β'*, Αθήνα 1982, σ. 108-156. - Γιώργος Δημ. Κοντογιώργης, «Προϋχόντες και παρακοινωνικά στοιχεία στη Λευκάδα του 18ου και 19ου αιώνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Επτανησιακού πολιτισμού». Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Λευκάδα 15-19 Σεπτεμβρίου 1982. Κοινωνία, Οικονομία, και Πολιτισμός στα Επτάνησα (1386-1864)*, Θεσσαλονίκη [1990] σ. 251-268. [αναδημοσίευση: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 139-156].

θυσμός της νήσου δεν δύναται να αυξηθεί αρκούντως διότι πολλοί των Λευκαδίων εγκαθίστανται εν Ακαρνανία ή ίνα καλλιεργήσουν γαίας, ή διότι έχουν δοσοληψίας μετά της δικαιοσύνης της πατρίδος των, ή όπως επιδοθούν εις τον ανταρτικόν βίον, ενούμενοι μετά των εκεί Αρματωλών και Κλεφτών (Armatoli e Leventi). Είναι αληθές, ότι τινες των κατοίκων των γειτόνων χωρών εγκαθίστανται εν Λευκάδι, αλλά πολιτικοί λόγοι, αφορώντες την ησυχίαν των συνόρων, εδημιούργησαν πολλάκις την ανάγκην, είτε της άμέσου απελάσεώς των, είτε της παραδόσεώς των εις τους Τούρκους»³.

Η Λευκάδα, με τη βενετική κατάκτηση το 1684, ξαναγαυρίζει στην αλυσίδα των Ιόνιων νησιών και για δύο σχεδόν αιώνες, ως την Ένωση με την Ελλάδα το 1864, θα ακολουθήσει μια επώδυνη πορεία διατήρησής της σε αυτή την αλυσίδα. Στην προσπάθεια αυτή μετέχουν και οι κατακτητές της και ο λαός της, που ζει σε κακές ή μέτριες συνθήκες και διεκδικεί ως ελπίδα βελτίωσης την επτανησιακή εξίσωση σε όλους τους τομείς του βίου. Η ενσωμάτωση στο σύστημα των Ιόνιων νησιών θα φανεί περισσότερο στο 19ο αιώνα και τότε είναι που διαπιστώνουμε και στην πολιτισμική πορεία κάποια φαινόμενα να μεστώνουν και στη σφαίρα των συνειδητοποιήσεων να βιώνονται κοινά στοιχεία επτανησιακού πολιτισμού.

Σε ολόκληρη αυτή τη χρονική περίοδο των δύο αιώνων, οι κάτοικοι του νησιού έχουν πρόβλημα επικοινωνίας: τα χωριά με την πόλη· τα χωριά μεταξύ τους. Από την άλλη μεριά το κοινωνικό σύστημα που επιβάλλουν οι Βενετοί δημιουργεί πολλαπλές αντιπαλότητες που εξασφαλίζουν την επιβίωσή του, αλλά παγιώνουν την αντίθεση υπαίθρου – πόλης και τη μεγιστοποιούν, καθώς αυτή εκφράστηκε και σε ανθρωπολογικό επίπεδο και βιώθηκε με τόσο οδυνηρό τρόπο, ώστε να επιβιώνει ως τις μέρες μας. Η πόλη, η χώρα, ως διοικητικό και οικονομικό κέντρο είναι υποχρεωτική για τους κατοίκους της υπαίθρου, παρόλο που είναι απομακρυσμένη στο βορειότερο άκρο του νησιού· ένα ακόμη στοιχείο που δυσκολεύει τις συνθήκες της επικοινωνίας⁴.

Αν έχουμε δικαίωμα στον αναχρονισμό και αναζητήσουμε στοιχεία κατανομής των πολιτισμικών αγαθών κατά τη Βενετοκρατία, θα απογοητευθούμε από την έλλειψη μαρτυριών. Υπάρχουν βέβαια τα λίγα κολυβογράμματα των γραμματικών και τα σκαλίσματα των υπογραφών των κατοίκων της υπαί-

3. Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Βενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 1951, σ. 145-146.

4. Ροντογιάννης, *Ιστορία... τ. Α'*, σ. 501-509.

θρου, που περιμένουν τους ειδικούς και αυστηρές μεθόδου μελετητές. Ίσως ένα σφαιρικό κοίταγμα των τριακοσίων μικρών και χαμηλών ναών στα χωριά και στην εξοχή, με τα μικρά παράθυρα και το χτιστό τέμπλο, και τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες —πολλοί χτίστηκαν πριν από τη Βενετοκρατία—, που σήμερα θαυμάζουμε, για τους χωριάτες της εποχής ήταν υπόμνηση του περιορισμού τους: μόνο αυτούς τους ναούς μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν τα μεροδούλια τους και ο ανταλλακτικός τρόπος πληρωμής των παραδοσιακών ζωγράφων που έρχονταν κυρίως από την Ήπειρο και τη Στερεά: οι πελεκητοί ναοί της πόλης με τα εντυπωσιακά θυρώματα και τα ξύλινα τέμπλα των ταγιαδρών, τις ουρανίες και τις εικόνες των ζωγράφων της νέας επτανησιακής τέχνης, δεν ήταν γι' αυτούς⁵.

Πάντως η έρευνα και η συγγραφή της λευκαδίτικης πολιτισμικής ιστορίας έχουν σήμερα κάποιες προϋποθέσεις κατακτημένες και ασφαλιστικές δι-

---

5. Στο ίδιο, σ. 672-675. Τα θέματα πίστης και παράδοσης, μεταρρύθμισης και νεωτερικότητας και στο χώρο της ιδεολογίας και στο χώρο της τέχνης απαιτούν βαθύτερη και απροκατάληπτη μελέτη. Η παράδοση δοκιμάζεται μόνο όταν δημιουργηθούν οι συνθήκες ώστε να την απειλήσει ο «πειρασμός» της νεωτερικότητας και οι οσμώσεις που δημιουργούνται κατά τις συναντήσεις διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων με ποικίλες συνέπειες, από τις ρήξεις ως τους συγκερασμούς. Στη Λευκάδα, επί Λεονάρδου Β' του Τόκου (μέσα 15ου αι.), οι τοιχογραφίες της Οδηγήτριας δεν πρέπει να είναι η μόνη εξαίρεση παρέκκλισης «από τα πλαίσια της βυζαντινής τέχνης» (πβ. Δημήτρης Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ορθόδοξη Ανατολή και Λατινική Δύση: ένα κρίσιμο πρόβλημα μέσα από την εκκλησιαστική τέχνη της Επτανήσου», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Παικονίου Συνεδρίου (Αργοςτόλι Αηξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, τ. Γ', Αργοςτόλι 1991, σ. 171). Τα ίδια χρόνια, μουσικά έργα που μελοποιούν για πρώτη φορά την Ορθόδοξη Ανατολή το «Σύμβολο της Πίστεως» («Πιστεύω») και εισάγουν την πολυφωνική μουσική, «επονήθη(σαν) δια ζήτησεως του Αυθέντου της Αγίας Μαύρας κυρ Λεονάρδου, παρά κυρού Μανουήλ Γαζή του Λαμπαδαρίου». (Μ. Adamis, «An Example of Polyphony in Byzantine Music of the Late Middle Ages», *International Musicological Society. Report of the Eleventh Congress, Copenhagen 1972*, Κοπενχάγη 1974 σ. 737-747· ελληνική μετάφραση: *Μουσικολογία*, τ. 2 τχ. 1, Μάιος 1986, σ. 49-63. - Μανώλης Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τ. Α', Αθήνα 1975, σ. 271-272. - Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής*. Άγιον Όρος, τ. Α' - Γ', Αθήνα 1975, 1976, 1993. - Μάρκος Φ. Δραγούμης, «Η δυτικίζουσα εκκλησιαστική μουσική μας στην Κρήτη και στα Επτάνησα», *Λαογραφία* 31 (1976-78) 282. - Γιάννης Φιλόπουλος, *Εισαγωγή στην ελληνική πολυφωνική εκκλησιαστική μουσική*, Αθήνα 1990, σ. 13-18, 189-192). Διόμισι αιώνες αργότερα το κήρυγμα του Παναγιώτη Δοξαρά (1726) θα κυριαρχήσει στους ναούς της πόλης της Λευκάδας, το 18ο αι., ενώ στα χωριά θα εξαπλωθεί ύστερα από έναν αιώνα, όταν θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ώστε η Λευκάδα να πλησιάσει τους επτανησιακούς μέσους όρους.

κλείδες συνειδητοποιημένες, ώστε στο κατορθωμένο σώμα της, κάθε φορά, να υπάρχουν λιγότερες παραμορφωτικές μονομέρειες ή μεγάλες σιωπές, καθώς, είναι βέβαιο, ζούμε σε μια μεταβατική εποχή που ολόκληρες μορφές ζωής εξαφανίζονται μαζί με τους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι δε βρίσκουν διαδοχή, και πορευόμαστε προς κοινότερες μορφές πολιτισμού, κάποτε ισοπεδωτικές.

Ένα ικανοποιητικό απογραφικό έργο, σε όλες τις μορφές του λευκαδίτικου πολιτισμού, έχει πραγματοποιηθεί κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, που ενέχει και την αφελέστερη ή σοβαρότερη προσπάθεια ερμηνείας των πολιτισμικών φαινομένων, καθώς η λευκαδίτικη λογιούσνη, η οποία κυρίως τις πραγματοποιεί, είχε συνείδηση ότι με αυτό τον τρόπο συμμετέχει στην πολιτισμική δημιουργία, οργανικά δεμένη κάθε φορά με τη μικρή κοινωνία του νησιού, το οποίο δέχθηκε, εξ αιτίας της γεωγραφικής του συνάφειας και των πολιτικών του τυχών, οσμώσεις από τον περιβάλλοντα επτανησιακό χώρο και από κάποια στιγμή και ύστερα και από τον ελλαδικό. Και ακόμη προκλήσεις, που λάβαιναν απαντήσεις, συχνά ανώτερες από το επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, καθώς τα υπερέχοντα μέλη της κατέφευγαν σε μια βίωση της ετερότητας και της φυγής προς κατευθύνσεις υπέρβασης και πρωτοπορίας: η λευκαδίτικη κοινωνία έδειξε κάποτε ότι τις ανέμενε αυτές τις πραγματώσεις και τις θαύμασε λυτρωτικά και κάποτε παραπληρωματικά έστω και αν δεν τις κατανοούσε στο σύνολό τους.

Ας αποφύγουμε όμως, όσο μπορούμε, τους γνωστούς τοπικούς «πατριωτισμούς», αγγίζοντας το λευκαδίτικο παράδειγμα, και ας προσπαθήσουμε να ξετυλίξουμε τουλάχιστον μερικά από όσα υπαινιχθήκαμε.

Οι προϋποθέσεις της έρευνας της πολιτισμικής ιστορίας του νησιού φυσικά ξεκινούν από την κατάσταση διατήρησης των πηγών της, αυτών που σε κάθε ευκαιρία είναι αντικείμενο της αμήχανης ρητορείας μας: η πολιτισμική κληρονομιά, τα έργα των προγόνων μας και τα παρόμοια. Είναι γνωστά, αλλά ας θυμηθούμε την κατάσταση των αρχαιολογικών χώρων, πολλών από τις εκκλησίες και το πλήθος των ακατάγραφων εικόνων που παραμένουν –αν παραμένουν– στους ναούς, αφού με ευθύνη της εκκλησιαστικής αρχής δεν παραδόθηκαν ποτέ στη *Συλλογή των Εικόνων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης* και δεν υπήρξε γι' αυτές άλλου είδους πρόνοια. Πρέπει να θυμήσουμε την κακή κατάσταση του Ιστορικού Αρχείου, που παρόλες τις προσπάθειες των τελευταίων χρόνων (και ύστερα από τη διαπίστωση μαζικής καταστροφής υλικού της ασυγκλήρωτης αδιαφορίας δεκαετιών) δεν έγινε δυνατό να βελτιωθεί ριζικά και να αυξηθεί ο σημερινός άθλιος χώρος στέγασης ή να βρεθεί καλύτερος: οι αρ-

μόδιοι και οι εξουσίες του νησιού και της πρωτεύουσας γνωρίζουν το πρόβλημα και αδρανούν ή προσπαθούν αναποτελεσματικά. Η επιστημονική κοινότητα οφείλει να δυσκολέψει τον εφησυχασμό τους.

Οι απογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της λευκαδίτικης διαχρονικής πορείας κωδικοποιούνται καλά στο στέρεο έργο *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος* του Πάνου Ροντογιάννη: είναι στο μεγάλο του πλάτος έργο αφετηριακό για κάθε νέα έρευνα και σφαιρική προσέγγιση, ενώ με τις αιχμηρές του προσεγγίσεις γίνεται φύλακας άγγελος από κάθε επίπεδη και απλουστευτική προσέγγιση⁶.

Δεν θέλω να κλείσω την απαριθμηση των προϋποθέσεων των λευκαδίτικων ερευνών χωρίς να αναφερθώ στο μεγάλο δώρο που προσέφερε στον τόπο του ο Αριστοτέλης Χαραμόγλης. Η *Ειδική Λευκαδιακή Βιβλιοθήκη* του περιλαμβάνει σε πολύ υψηλό βαθμό πληρότητας τα τυπωμένα έργα (πρωτότυπα ή σε φωτοτυπίες) των Λευκαδίων σε όλους τους τομείς του επιστητού καθώς και έργα που αναφέρονται στη Λευκάδα. Κι ακόμη, χάρτες, χαρακτηριστικά, φωτογραφίες, αποκόμματα. Η Χαραμόγλειος Βιβλιοθήκη δωρήθηκε από τον ιδρυτή της στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας και στεγάστηκε σε κατάλληλο χώρο και ελπίζουμε να αποκτήσει βιβλιοθηκάριο και να μηχανογραφηθεί: τότε θα μπορούμε να λέμε ότι ένα πρωτότυπο κέντρο τεκμηρίωσης των λευκαδικών σπουδών ολοκληρώθηκε⁷.

Και ύστερα από τις αναφορές στις προϋποθέσεις της έρευνας της πολιτισμικής ιστορίας ας επισημάνουμε μερικά από τα στοιχεία της.

Η Βενετοκρατία στη Λευκάδα από το 1684 θα αποκαταστήσει, όπως σημειώσαμε, την αλυσίδα των Ιόνιων νησιών την οποία κατέστρεψε η τουρκική κατοχή της Λευκάδας (1479-1684). Ένας αιώνας σταθερότητας χωρίς με-

6. Η δημοσίευση στην αρχή των *Πρακτικών* του Δ' Συνεδρίου του καταλόγου των δημοσιευμάτων του Π.Γ. Ροντογιάννη κάνει περιττή την επανάληψη εδώ έστω και των κυριότερων. Η δίτομη *Ιστορία της Λευκάδος* (1980, 1982), η *Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα* (1974) και *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδος* (1988) είναι τα τρία του μεγάλα έργα. Για την πολιτισμική ιστορία, θα σημειώνα τις συμβολές του στην ιστορία της εκπαίδευσης (1971, 1990 και 1991), με την ελίδα να δούμε γρήγορα δημοσιευμένη τη μεγάλη του μονογραφία για το θέμα. [Δημοσιεύτηκε: *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*, Αθήνα 1994, 378 σ.]

7. Η Χαραμόγλειος *Ειδική Λευκαδιακή Βιβλιοθήκη* ως κέντρο τεκμηρίωσης των λευκαδικών μελετών. Κείμενα: Δημήτρης Χ. Σκλαβενίτης, Αριστοτέλης Α. Χαραμόγλης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Σπύρος Ι. Ασφαράς, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Λευκάδα 1994, 40σ.

γάλες πολεμικές και πειρατικές επιδρομές, με δημογραφική βελτίωση και λειτουργία κρατικής μηχανής. Η μεταφορά της πρωτεύουσας από το Κάστρο στη σημερινή της θέση την απέκοψε από τους θαλάσσιους δρόμους του εμπορίου, χωρίς να τη φέρει πιο κοντά στα χωριά της υπαίθρου. Στην ανθυγιεινή νέα θέση αναπτύχθηκε μια πόλη μεσαίων κτηματιών και μικρεμπόρων καθώς και φαράδων της λιμνοθάλασσας. Το εμπόριο έμεινε στα χέρια των Βενετών, που κρατούσαν το πάντα ετοιμοπόλεμο Κάστρο. Στην ύπαιθρο κτηματίες και αγρότες αγωνίζονταν για την επιβίωση.

Οι χαμηλοί ρυθμοί στην ανάπτυξη και η φτώχεια των κατοίκων του νησιού, η ανυπαρξία κρατικής ή άλλης μέριμνας για την εκπαίδευση κράτησαν χαμηλά τα πολιτισμικά επιτεύγματα και ακόμη λιγότερο μαρτυρημένα. Αν θέλουμε στη μελέτη τους να αποφύγουμε τους αναχρονισμούς με ένα σύστημα ατελειώντων προβολών μεταγενέστερων μαρτυρημένων φαινομένων προς το παρελθόν, πρέπει να επινοήσουμε ένα σύστημα πειθαρχημένων ποιοτικών προσεγγίσεων, όπου οι ποσότητες είναι αδύνατο, να ανιχνευθούν.

Και κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας 1684-1797 δεν έχουμε σχολεία ούτε στην ύπαιθρο, ούτε στην πόλη: δάσκαλοι και κατ' οίκον διδασκαλία στην πόλη, λίγα γράμματα από τους ιερωμένους στα χωριά και στα λίγα μοναστήρια, μπορούμε να φανταστούμε από τις σποραδικές πληροφορίες που έχουμε, ότι έδιναν τις στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης και λογαριαστικής στα παιδιά της πόλης και λιγότερο των χωριών. Τα λίγα χειρόγραφα μαθηματάρια που σώθηκαν είναι τυπικά ως προς τα περιεχόμενα κείμενα και τη λοιπή επεξεργασία. Αν είναι σε κάτι αξιοπρόσεκτα είναι η μετάφραση σε κοινή γλώσσα των περιεχόμενων κειμένων⁸.

Από το 1706 ως το 1767 βρίσκουμε 10 λευκαδίτες μαθητές στη Φλαγγίνειο Σχολή Βενετίας. Τα ίδια χρόνια οι Κεφαλονίτες είναι 119, οι Κερκυραίοι 61, οι Ζακυνθινοί 41 και 6 οι Κυθήριοι⁹.

---

8. Μαθηματάριο Γεωργίου Ζαμπέλη (1720): Ροντογιάννης, *Ιστορία...*, τ. Β', σ. 668. - Π.Γ. Ροντογιάννης, «Η παιδεία στη Λευκάδα από περίπου 1600 - Τέλη 18ου αιώνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»*. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Λευκάδα 15-19 Σεπτεμβρίου 1982. Κοινωνία, Οικονομία και Πολιτισμός στα Επτάνησα (1380-1864), Θεσσαλονίκη [1990], σ. 348-353. - Μαθηματάριο Ιωάννη Βερούκιου (1766-1767): Λίνος Πολίτης, «Παλαιογραφικά από την Ήπειρο», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1979) 389-390. - Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», *ό.π.*, σ. 360-361.

9. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 159-183. - Ροντογιάννης, «Η Παιδεία...», *ό.π.*, σ. 324-326.

Στο παπικό Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης φοίτησαν κατά την περίοδο 1701-1803 μόνο 2 μαθητές, σε σύνολο 271 Ελλήνων μαθητών (κατά την προηγούμενη περίοδο (1576-1700) είχε φοιτήσει 1 μαθητής)¹⁰.

Στο Κωττουμιανό Κολλέγιο της Πάδοβας σπούδασε 1 μαθητής¹¹. Στο Κοινό Φροντιστήριο της Κέρκυρας (1757-1766) του Νικηφόρου Θεοτόκη και του Λευκαδίτη Ιερεμιά Καββαδία (1693-1781) φοίτησαν τουλάχιστο 2 μαθητές¹². Από τους Λευκαδίτες μαθητές, ο Αντώνιος Λάνδος του Φλαγγινιανού, ο Φραγκίσκος Ψωμάς του Κωττουμιανού και ο Σπυρίδων Σκλαβενίτης του Κερκυραϊκού, δημοσιεύουν ποιήματα στα αρχαία ελληνικά ή τα λατινικά, στις ποιητικές συλλογές *Ανθη ευλαβείας* (1708)¹³, *Componimenti* (1730)¹⁴

10. Ζαχαρίας Ν. Ψωπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980 σ. 478. (μαθητής: Νικόλαος Σκοτιδάκης, 1629-1638). - Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», ό.π., σ. 310-311. - Antonis Fyrgos, «Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pontificio Collegio Greco di Roma (1701-1803)», *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, a cura di Antonis Fyrgos, Pontificio Collegio Greco S. Atanasio, Ρώμη 1983, σ. 49, 56· μαθητές: Παναγιώτης Λάζαρης 1735-1739· Λουδοβίκος Σωτήρης 1749-1756).

11. Αριστείδης Π. Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αι.*, Αθήνα 1970 σ. 203 (Φραγκίσκος Ψωμάς 1730-1732). - Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», ό.π., σ. 320-321.

12. Α.Χ. Τσίτσας, «Δύο ανεπίδοτα γράμματα του λογίου ιερομόναχου Ιερεμιά Καββαδία», *Ελληνικά* 30 (1977-78) 120-123. - Π6. Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», ό.π., σ. 355-357. - Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, «Νέα στοιχεία για τη Σχολή του Νικηφόρου Θεοτόκη στην Κέρκυρα (Δάσκαλοι και μαθητές)» *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-79) 136-163. - Ζωή Μουρούτη-Γκενιάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του Γένους*, Αθήνα 1979 σ. 85-101. - Α.Π. Αρχοντίδης, «Παρατηρήσεις της Propaganda Fide πάνω στην εκπαιδευτική δραστηριότητα του Σχολείου του Νικ. Θεοτόκη στην Κέρκυρα», *Πρακτικά Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου (1978)*, τ. Β' = *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1982) 122-129. - Τα ονόματα των δύο Λευκαδίων, που διδάσκονται μεταφυσική από τον Ιερεμιά Καββαδία το 1759 είναι: Σπυρίδων Σκλαβενίτης (10 ετών) και Δημήτριος Φλογαίτης (11 ετών). - Τα ίδια ακριβώς χρόνια φοιτούν στην Αθωνίδα ο Χρυσάνθος ιερομόναχος εξ Αγίας Μαύρας και ο Ταράσιος ιεροδιάκονος ο εξ Αγίας Μαύρας. (Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Εισαγωγή-επιμέλεια Κ.Θ. Δημαρά, Ιωάννινα 1960, σ. 33).

13. *Ανθη Ευλαβείας εκχυθέντα εις την πανένδοξον μετάστασιν της Θεομήτορος Μαρίας παρά τινων των του Φλαγγινιανού Ελληνομουσείου τροφίμων τε και σπουδαίων, επιστασία και επαυροφθόσει του πολυμαθεστάτου αυτών ιεροδιδασκάλου Ιωάννου Πατούσα του εξ Αθηνών, Γυμνασιάρχου του ρηθέντος Φροντιστηρίου, και πανευλαβώς αφιερωθέντα τω πανερωτάτω και σοφωτάτω Κ'. Κ'. Μελετήω Τυπάλω μητροπολίτη Φιλαδελφείας, υπερτίμω και εξάρχω πάσης*

και *Ανθη νεοθαλή* (1766)¹⁵, που εκδόθηκαν από τα σχολεία τους.

Για να αποκτήσουμε όμως μια καλύτερη εικόνα της παιδείας στη Λευκάδα κατά τη Βενετοκρατία ας διαβάσουμε τους αριθμούς από τη μελέτη του Π. Ροντογιάννη, που συνδυάζει σοφά τις πληροφορίες από το Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας και την προηγούμενη βιβλιογραφία, με τους καταλόγους (που δημοσιεύτηκαν την τελευταία εικοσαετία) των Ελλήνων φοιτητών στην Ιταλία κατά το 18ο αιώνα: 46 είναι οι δικηγόροι και 20 οι γιατροί. Οι «λογιώτατοι», λογιώτατοι διδάσκαλοι, διδάσκαλοι, είναι 21. Αν τώρα σ' αυτούς τους 100 περίπου γνωστούς σπουδαγμένους προσθέσουμε ένα αριθμό σπουδαγμένων, που

Λυδίας, και των εν ταις κλειναίαις Ενεταίαις Ελλήνων αξιοπρεπεστάτω Προέδρω. Ενετήσιν αφή. - Τρίτη έκδοση του έργου: *Ανθη Ευλαβείας*, Επιμέλεια Αθανάσιος Καραθανάσης, Αθήνα Ερμής, 1978. Τα ποιήματα του Λευκαδίτη Αντωνίου Λάνδου (Κρητικού) είναι δημοσιευμένα στις σ. 34-35: *Sopra la gloriosa Assunzione della Beatissima Vergine. Sonetto. Eis την Πανήγυριν της Θεομητορικής Μεταστάσεως. Επίγραμμα. Ετερον δίστιχον.*

Τα ίδια χρόνια ζει στο Βουκουρέστι ο Νικόλαος Μαρίτζης Λευκάδιος, του οποίου μας είναι γνωστά 9 επιγράμματα ηρωελεγεία και ιαμβικά, σε αρχαία ελληνική γλώσσα, για τον ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Βασσαράβα και μέλη της οικογένειάς του, το Διευθυντή της Σχολής Βουκουρεστίου Μάρκο Πορφυρόπουλο Κύπριο και τον Ράτουλα Γολέσκο. (*Documente privitoare la Storia Românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, τ. XIII, επιμέλεια Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Βουκουρέστι 1909 σ. 401-402).

14. *Componimenti in lode dell' illustriss., e generosiss. Sig. Co. Tullio Smacchia nobile Dalmatino di Cuzzola. Nell' Alma Università de' Signori Leggisti del Celebre Studio di Padova Pro-Rettore e Sindaco per gl' anni 1728, 1729, 1730 Umiliati dalla stessa Alma Università. Alla grandenza di sue eccellenze Carlo Ruzini K. Procurator, Riformator, Andrea Soranzo Procurator Riformator, Pietro Grimani K. Procurator, Riformator, E a tutto l' Ordine Amplissimo de' Riformatori.* In Padova, MDCCXXX. Τα ποιήματα του Φραγκίσκου Ψωμά εκ Λευκάδος είναι δημοσιευμένα αρχαία ελληνικά και με λατινική μετάφραση στις σ. 380-384: *Παίγμα παιητικόν δια σαπφικών μέτρων* σ. 397-398: *Εis τον αυτόν [Τούλλιον Σμάκιαν] δίστιχον.*

15. *Ανθη Νεοθαλή και νεόδρεπτα εκ του λεμώνος του κατά Κέρκυραν Κοινού Φροντιστηρίου, είτε πρωτόλεια παιδείας, άτινα παρά τινων πρωτοπέριων μαθητών του αυτού επονήθησαν έτει 1762 κατά την ημέραν της εορτής του Γενεσίου της Θεομήτορος οis προτέτακται και ο Πανηγυρικός λόγος εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον ο συντεθείς και κατά την αυτήν ημέραν εκφωνηθείς παρά του ελλογμωτάτου ιεροδιδασκάλου του αυτού Μουσείου Ιερεμίου Καββαδίου. Εν Λειψία της Σαξονίας 1766.* Στην αρχή δισέλιδος πρόλογος - αφιέρωση στους Επιτρόπους του Κοινού Φροντιστηρίου από τον Ιερεμία Καββαδία. Στις σ. 1-26 ο Λόγος πανηγυρικός του Καββαδία. Στις σ. 35-40: *Ειδύλλιον εν ω διαλέγονται προς αλλήλους, Θύραις Ποιμήν και Λάκων Βουκόλος, ούτινος σκοπός ο Κερκύρας της Αγίας ενδόξου Παρθενομάρτυρος και Βασιλίδος Ύμνος καθέστηκε.* Το Ειδύλλιο υπογράφουν: Σπυρίδων Σκλαβενίτης και Σπυρίδων Χριστοφόρος.

τώρα μας διαφεύγει κι ακόμη τους αυτομόρφωτους ζωγράφους, ξυλογλύπτες, ιερωμένους, γραμματικούς, ίσως φθάσουμε στον αριθμό 200 για όλη την περίοδο των 115 χρόνων, κατά την οποία το νησί ξεκινά με 9.000 κατοίκους και φτάνει τις 12.000¹⁶.

Αυτοί οι δοκτοροί, οι μορφωμένοι και οι ολιγογράμματοι, υπηρέτησαν την πρόοδο και την αναπαραγωγή της όποιας παιδείας, την «κοινοτική» ηγεσία, τις ανάγκες της βενετικής διοίκησης, των συμβολαιογραφείων και των δικαστηρίων, ήταν οι γιατροί και οι φαρμακοποιοί. Σχεδίασαν ακόμη, σκάλισαν και ζωγράρισαν τις εκκλησίες, μετουσιώνοντας καλλιτεχνικά το θρησκευτικό ενθουσιασμό που παρατηρήθηκε στο νησί, ιδιαίτερα στην πόλη, κατά τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας. Ελάχιστα από αυτά τα λίγα πολιτισμικά αγαθά πρέπει να έφτασαν και στην υπαίθρο χώρα: κάποιες φορητές εικόνες επανησιακής τέχνης ζωγραφιστές ή χάρτινες, πρέπει να μπαίνουν στα σπίτια ίσως και στις μικρές εκκλησίες, με το χριστό τέμπλο και τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, και κάποιιο ιεροδιδάσκαλο για λίγα χρήματα ή αντίστοιχα μεροδούλια ή κάμποσα καρτούτσα λάδι ή αρκετά πιάτα φακή, θα μάθαιναν τα παιδιά ανάγνωση και γραφή. Ο Ροντογιάννης υπολογίζει ότι το ποσοστό του αλφαριθμητισμού στους άνδρες είναι 10%, ενώ στο γυναικείο πληθυσμό είναι σχεδόν μηδενικό και δύσκολα μπορούν να εντοπιστούν λίγες εξαιρέσεις κι αυτές μόνο στην πόλη. Η βενετική διοίκηση δεν ενδιαφέρθηκε για την εκπαίδευση στο νησί. Πάντως το 1780 ο Προνοητής Μοροζίνι προτείνει την ίδρυση σχολείων με πόρους από την περιουσία των 12 μονών του νησιού. «Τοιαύτα δημόσια σχολεία θα μορφώνουν και θα αείρουν εκ του μέσου την αμάθειαν, ήτις ού μόνον δεν αφήνει να διακριθή το καλόν, αλλ' ενισχύει το κακόν και την αταξίαν». Στην πρόταση αυτή, η οποία ως προς τη χρήση της μοναστηριακής περιουσίας ακολουθεί ευρωπαϊκή πρακτική, δε δόθηκε συνέχεια από τη Βενετία¹⁷.

Με αυτές τις χαμηλές πραγματώσεις, και αλλάζοντας μαζί με τα άλλα Επτάνησα κυριάρχους, η Λευκάδα εισέρχεται στο 19ο αιώνα. Τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης, που φτάνουν στο νησί, γονιμοποιούν όποιες ανησυχίες υπήρχαν και δημιουργούν ελπίδες. Στους ίδιους πόρους των μοναστηριών στηρίχθηκε η καθιέρωση της δημόσιας παιδείας από τους Γάλ-

16. Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», ό.π., σ. 369.

17. Μαχαίρας, *Η Λευκάδα επί Βενετοκρατίας...*, ό.π., σ. 244. Πβ. Ροντογιάννης, «Η παιδεία...», ό.π., σ. 371.

λους το 1805, που λειτούργησε στην πόλη από το 1806 ως το 1809¹⁸.

Από το 1822 λειτουργούν 15 αλληλοδιδασκτικά σχολεία αρρένων και από το 1840 σχολείο κορασίδων. Από το 1810 ως το 1828, σημειώνονται 5 δάσκαλοι του προκαταρκτικού, και από το 1829 ως το 1864, 32 καθηγητές του Λυκείου, ενώ στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία την περίοδο 1832-1864, δίδαξαν 92 δάσκαλοι. Η εκπαίδευση στα χρόνια της Αγγλοκρατίας χαρακτηρίζεται από στερεότυπο ωφελιμισμό και φαίνεται να ήταν κατώτερη από την ελλαδική. Το 1864 το νησί έχει 18 προκαταρκτικά σχολεία αρρένων με 19 Λευκαδίτες δασκάλους και 780 μαθητές καθώς και 1 σχολείο θηλέων στην πόλη με 113 μαθήτριες. Ο αριθμός των μαθητών του Λυκείου τα ίδια χρόνια είναι περίπου 100. Ο πληθυσμός του νησιού είναι 20.000¹⁹.

Ας μείνουμε μόνο σ' αυτούς τους ενδεικτικούς αριθμούς για τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση, που δίνουν το μέτρο της προόδου που κατακτήθηκε με όλα τα συνεπακόλουθα. Οι γοργότεροι ρυθμοί του 19ου αιώνα κάλυψαν κάποιο τμήμα της χαμηλής υποδομής που άφησε η Βενετοκρατία. Δεν έχουμε στοιχεία για τις εγγραφές Λευκαδίων στα Πανεπιστήμια της Κέρκυρας και των Αθηνών. Το ίδιο ισχύει και για την Ιταλία: ο πρόσφατος κατάλογος πτυχιούχων του Πανεπιστημίου της Πίζας, δίνει για την περίοδο 1806-1861 τα ονόματα 27 Λευκαδίων (18 νομικοί, 9 γιατροί) όταν η Κεφαλονιά έχει 203, η Ζάκυνθος 93, η Κέρκυρα 88 και 28 η Ιθάκη²⁰.

Δε θα αναφερθώ στα έργα και στη δράση επιμέρους λογίων. Διαβάζοντας και των σημαντικών, αλλά και των ελασσόνων τα έργα, είναι εμφανείς οι έμμεσες επιδράσεις των ευρωπαϊκών πνευματικών κινήματων. Κάποτε η επίδραση είναι άμεση, καθώς οι Λευκαδίτες διανοούμενοι κοινωνήσαν με αυτούς τους

18. Ροντογιάννης, *Ιστορία... ό.π.*, τ. Β', σ. 97-108. - Π.Γ. Ροντογιάννης, «Jean Wassan. Ένας σοφός του γαλλικού διαφωτισμού καθηγητής στο τμήμα φιλοσοφίας του Προκαταρκτικού Σχολείου της Λευκάδος: πρώτου σχολείου Μ.Ε. στο νησί», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»* (Λευκάδα: 3-8 Σεπτεμβρίου 1984), «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16ος-20ος αι.» Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 421-442.

19. Ροντογιάννης, *Ιστορία... ό.π.*, τ. Β' σ. 558-559. - ΓΑΚ, Υπουργείο Παιδείας 330/11: *Συνοπτικός Πίναξ των εν Επτανήσω προκαταρκτικών σχολείων, κατά την έννοιαν του Επισήμου, της 18ης Ιουλίου 1864 του Κυρίου επι των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδύσεως Υπουργού.*

20. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Β', Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας αρ. 21, 1989-1994, σ. 421-478.

πολιτισμούς κατά τα χρόνια των σπουδών τους ή με τα ταξίδια και τις αναγνώσεις ξένων βιβλίων: ας μην ξεχνάμε ότι η γνώση τουλάχιστον της ιταλικής ως δεύτερης μητρικής γλώσσας και κατ' επέκταση και της ιταλικής παιδείας, συνεχίζεται και κατά την Αγγλοκρατία, και επιβιώνει μετά την Ένωση. Οι Επτανήσιοι λόγιοι δεν ήταν ιταλομαθείς αλλά ιταλογράφοι²¹.

Η επικοινωνία των Λευκαδίων το 19ο αιώνα με τους λογίους των άλλων νησιών είναι πυκνή: ταξίδια, αλληλογραφία, δημοσιεύσεις σε περιοδικά. Οι ζωρότεροι αποκτούν επικοινωνία με την Αθήνα και κάποιο με την Κωνσταντινούπολη και τα φιλολογικά τους σωματεία: πολλές φορές γράφουν και στα περιοδικά τους. Όπου η παράδοση ή οι προσωπικές σχέσεις το επιτρέπουν, συνεχίζονται οι επαφές με λογίους του εξωτερικού, είτε Έλληνες του παροικιακού Ελληνισμού ή ξένους ελληνιστές και φιλέλληνες.

Η ένταξη όλων αυτών των διανοουμένων σε ένα σχήμα τοπικής πολιτισμικής ιστορίας συναντά δυσκολίες καθώς τα επιτεύγματα π.χ. του διαφωτιστικού διδακτισμού των πατριωτικών τραγωδιών του Ιωάννη Ζαμπέλιου, και του ρομαντισμού του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, πρέπει να κατανοηθούν μέσα στο κλίμα της επτανησιακής λογοτεχνίας και των μεγάλων της αναζητήσεων²², παρόλο που ο ρόλος τους στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή του νησιού είναι από σημαντικός έως κυρίαρχος. Η γενεαλογία των Ελλήνων λογίων από την αρχαιότητα ως το 1814, που εκδίδει το έργο του ο Λουδοβίκος Σωτήρης (1727-1820), είναι μια προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι κατήγοροι του γένους, ευρωπαίοι του γερμανικού ρομαντισμού ή του ιταλικού φιλοεβραϊσμού. Στην κατηγορία, ότι το γένος εκφυλίστηκε, απολογείται ο Σωτήρης απαριθμώντας σε μια γενεαλογία τους Έλληνες λογίους, της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου και των νεότερων χρόνων, από τον Όμηρο ως τον Αδαμάντιο Κοραή²³. Στην ίδια κατεύθυνση της κατοχύρωσης της πολιτισμικής συνέχειας

21. Για τον όρο: Ηλίας Α. Τσιτσέλης, «Ιταλογράφοι Ιόνιοι», *Ημερολόγιον Σκόκου* 1912 σ. 193-200.

22. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 81987, σ. 214-216, 318-323.

23. Λουδοβίκος Σωτήρης, *Απολογία ιστορικοκρατική*, Τεργέστη 1814. - Για τον Σωτήρη και το έργο του μίλησα στις *Γιορτές Λόγου και Τέχνης της Λευκάδας* του 1982, που είχαν θέμα «Λευκάδιο ιστορικοί» (υπό δημοσίευση). Π6. Triantafyllos E. Sklavenitis, «La Révolution Française dans les textes de l' historiographie Néohellenique (1789-1832)», *Actes du IIIe Colloque d' Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987), La Révolution Française et l' Hellénisme Moderne*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1989, σ. 432.

και ενότητας κινείται και ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, βιβλιοθηκάριος του Λόρδου Γκίλφορντ και της Ιόνιας Ακαδημίας, με την πρώτη βιβλιογραφία (και γραμματολογία) του Νεώτερου Ελληνισμού²⁴. Οι λαογραφικές επιδόσεις του ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, του Σπ. Ζαμπέλιου, του Ιωάννη Σταματέλου και του Γεωργίου Καββαδία, πρέπει να ειδωθούν στο πλαίσιο της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού στον απόηχο των συλλογών δημοτικών τραγουδιών του Φοριέλ και του Τομαζέο, στην οποία οι Επτανήσιοι πρωτοστατούν και η οποία ενισχύεται αργότερα από τις προσπάθειες των συλλόγων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, στις οποίες μετέχουν οι Λευκαδίτες²⁵.

Η σειρά των ιστορικών της Λευκάδας από τον Πετριτσόπουλο στον Ιωάννη Σταματέλο και στο Σπυρίδωνα Βλαντή και τελευταίο τον Κωνσταντίνο Μαχαιρά²⁶, πρέπει να συνδεθεί με την προσπάθεια καθυστερημένου εναρμονι-

24. Δύο εκδόσεις: 1845 και 1854-1857. - Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Η ανέκδοτη τρίτη έκδοση της Βιβλιογραφίας του Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Βιβλιόφιλος* 4 (1950) 63. - Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η 'Νεοελληνική Φιλολογία' του Α. Παπαδόπουλου Βρετού», *Επτανησιακόν Ημερολόγιον* 1962, σ. 111-112. Στ. Ι. Μακρυμύχας, «Η πρώτη νεοελληνική βιβλιογραφία του Α. Παπαδόπουλου Βρετού», *Ο Ερασιστής* 5 (1967) 203-207.

25. Δημ. Σ. Λουκάτος, «Επτανήσιοι Λαογράφοι πριν από την Ένωση», *Νέα Εστία* 76 (1964), Τεύχος Χριστουγέννων: Αφιέρωμα στα Επτάνησα, σ. 200-202. - Για το Σταματέλο (1822-1881): Ιω. Σταματέλος, *Βιογραφική αφήγησης και λόγοι εκφωνηθέντες εις την κηδείαν και το μνημόσυνο αυτού*, Ζάκυνθος 1881, σ. 19 - Ροντογιάννης, *Ιστορία... ό.π., τ. Β'*, σ. 694-695. - Π. Γ. Ροντογιάννης, *Τα ιστορικά του χωριού Τσουκαλάδες*, Αθήνα 1988, σ. 86-89. [Βλ. τώρα και Τάσος Π. Κοντομήχης, *Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881), Ένας Λευκαδίτης λόγιος του ΙΘ' αιώνα*, Λευκάδα 1995, 25σ.]. Στη Χαραμόγλειο Βιβλιοθήκη έχει συγκεντρωθεί το περισσότερο από το τυπωμένο έργο του. Στη βιβλιοθήκη της Βουλής βρίσκονται τα κατάλοιπά του και κάποιοι από τους χειρόγραφους κώδικες της βιβλιοθήκης του: Σπ. Π. Λάμπρος, «Κατάλογος κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Α' Κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907) 225-226· 5 (1908) 311-317, 320-321, 468· 6(1909) 81-82, 86, 93-96 Ντίνος Κονόμος, *Συμπληρωματικός κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Συνέχεια των καταλόγων (1-241) του Σπ. Λάμπρου αρθ. 242-448*, Αθήνα 1965, σ. 19-20. Για το Γεώργιο Καββαδία: Λουκάτος, *ό.π.* -Ο Παλαιός [: Πανταζής Κοντομήχης], «Το σημειωματάριο του Παλαιού [Διάλεξη Δ. Λουκάτου στη Λευκάδα: Δύο Λευκαδίοι λαογράφοι ο Ι. Σταματέλος και ο Γ. Καββαδίας]», *εφ. Λευκαδίτικες Σελίδες*, φ. 15 (Λευκάδα, Αυγ. 1962)- Πανταζής Κοντομήχης, *Το νεοελληνικό Θέατρο στη Λευκάδα (1800-1864)*, Αθήνα 1964, σ. 73-74. - *Η παροιμιολογική και παροιμογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, επιμέλεια Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας, Αθήνα, Πορεία, 1994. - Ροντογιάννης, «Η Παιδεία...», *ό.π.*, σ. 356.

26. Πάνος Ροντογιάννης, «Οι ιστορικοί της Λευκάδος Δημ. Πετριτσόπουλος, Σπυρίδ. Βλαντής και Κωνσταντίνος Μαχαιράς», *εφ. Ηχώ της Λευκάδας*, φ. 45 (Μάρτης 1988), φ. 46 (Απριλίου 1988), φ. 47 (Μάρτις 1988).

σμού της Λευκάδας με τα κατακτημένα της επτανησιακής ιστοριογραφίας του Μουστοξύδη, του Λούντζη, του Ρωμανού, του Χιώτη, του Μαυρογιάννη, του Δεδιάζη, του Τσιτσέλη και του Ζώη²⁷.

Οι φιλοσοφικές και ιστορικές αναζητήσεις του Σπ. Ζαμπέλιου πρέπει να συσχετιστούν με την ώρα που εμφανίζεται, όταν ακμάζει ο ευρωπαϊκός ιστορικός κριτισμός, ενώ τα εθνολογικά επιχειρήματά δε φαίνεται να επαρκούν για τη νομιμοποίηση του Νέου Ελληνισμού ως κληρονόμου των αρχαίων και η ιστοριογραφία δεν είχε βρει δρόμους για να ενσωματώσει το μεσαιωνικό κόσμο στην ελληνική διαχρονική πορεία. Οι δρόμοι υπέρβασης αυτών των προβλημάτων οδηγούν το Ζαμπέλιο, που μετείχε στην ευρωπαϊκή παιδεία με τις σπουδές και τα ταξίδια του, να αναζητήσει μέσω μιας ιδιόμορφης πρόσληψης της εγγεληνής φιλοσοφίας, των ιστοριονομικών σχημάτων, που θα επιτρέψουν την ενοποίηση των εποχών της ελληνικής και χριστιανικής παράδοσης. Τι κι αν τον αποδοκίμασε ο Διονύσιος Σολωμός²⁸ ή αν οι μεταγενέστεροι επιστημαίνουν τις συνεχείς αντιφάσεις και τα προκρούστεια σχήματα του ευφάνταστου Λευκαδίτη; Ο Ζαμπέλιος μετείχε στους κύκλους των διανοουμένων της Λευκάδας αρχικά, όπου έγραφε τα πρώτα του έργα, στους κύκλους των διανοουμένων της Κέρκυρας, όπου συνέχισε τις συγγραφές του και τις ευρύτερες συνθέσεις του. Ύστερα στην Ιταλία ολοκλήρωσε το έργο του²⁹.

Η πορεία του Ζαμπέλιου έδειχνε και το μέλλον της λευκαδίτικης πολιτισμικής ιστορίας, που στον προχωρημένο 19ο αιώνα, της ανοίγονται οι δρόμοι

27. Σπυρ. Π. Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανοίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτό ανακοινώσεις*, Αθήνα 1915, σ. 299-327 [= *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915) 319-347]. - Φαίδων Κ. Μπουμπουλιδής, «Η ζακυνθινή ιστοριογραφία», *Ελληνική Δημοκρατία* 8 (1951) 233-242. - Ελένη Μπελιά, «Η ιδεολογία της επτανησιακής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανοίου Συνεδρίου (Αργοςτόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τ. Β', Αργοςτόλι 1989, σ. 265-285.

28. Γιώργος Βελουδής, «Ο επτανησιακός εγγεληνισμός. Φιλοσοφία, τέχνη, ιδεολογία», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού», Λευκάδα, 15-19 Σεπτεμβρίου 1982. Κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός στα Επτάνησα (1386-1864). Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Θεσσαλονίκη [1990]*, σ. 289-304. [= *Μονά-ζυγά. Δέκα Νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σ. 79-96]. - Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 271-273.

29. Φάνης Μεγαλόπουλος, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881)», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 5 (1950-52) 33-45, 109-119, 128. - Διον. Α. Ζακυνθός, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ο θεωρητικός της ιστοριονομίας. Ο ιστορικός του Νέου Ελληνισμού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 49 (1974) 303*-328* [= *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 529-553]. - Eleni A. Droulia, *L' idée de la nation au XIX siècle: le cas Spyridion Zampelios*, Παρίσι 1981, *δαχτυλόγραφο* D.E.A., 62 σ. - Ν.Γ. Σβορώνος, «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μνήμων* 14 (1992) 11-20.

του κόσμου: τα μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού, τα διεθνή κέντρα. Η λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία³⁰, πρέπει να παρακολουθεί από εδώ και πέρα και τα κατορθωμένα των τέκνων της, έξω από το νησί, το οποίο ακολουθεί αφομοιωτικούς δρόμους στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους: οι όποιες αντιστάσεις και οι διεκδικήσεις προνομακών σχέσεων θα γίνονται στο όνομα της πολιτισμικής κληρονομιάς και της ακτινοβολίας των Λευκαδίων στην Αθήνα και στα άλλα κέντρα του Ελληνισμού, ενώ η ζωή στο νησί θα ζωογονείται από την άμεση ή την έμμεση παρουσία τους. Οι δεσμοί με τα άλλα Επτάνησα θα χαλαρώνουν και ο ελλαδικός αφομοιωτικός φόβος θα εκφράζεται με διαμαρτυρίες για τις ρυθμίσεις εκείνες οι οποίες καταργούν ή αναμορφώνουν διοικητικά και οικονομικά προνόμια. Τις διαμαρτυρίες αυτές τις συνοδεύουν επιχειρήματα διαποτισμένα από ποικίλα ιδεολογήματα, ιστορικές ανακρίβειες και χρονικούς διασκελισμούς. Ο αφομοιωτικός φόβος θα εκφράζεται και με απωθητικές ψυχώσεις απέναντι στους Ακαρνάνες, οι οποίες διατηρήθηκαν ως τις ημέρες μας, παρόλο που σε καθημερινή βάση και στους πιο πολλούς τομείς του βίου οι σχέσεις της Λευκάδας με την Αιτωλοακαρνανία (και την Ήπειρο) διατηρήθηκαν και γίνονταν όλο και πιο στενές³¹.

30. Δεν ήταν δυνατό σε αυτή την ανακοίνωση να γίνει λόγος για την ιστορία του λαϊκού πολιτισμού και τις οσμώσεις και προσχώσεις που δέχτηκε αυτούς τους αιώνες. Αρκεσαν π.χ. 114 χρόνια Βενετοκρατίας για να αποκτήσει η λαϊκή γλώσσα εμφανές ιταλικό υπόστρωμα που διατηρήθηκε ως τις ημέρες μας. (Βλ. Χριστόφορος Γ. Λάζαρης, *Τα Λευκαδίτικα. Ετυμολογικόν και ερμηνευτικόν λεξιλόγιον των γλωσσικών ιδιωμάτων της νήσου Λευκάδος*, Ιωάννινα 1970, 212 σ. - Ο ίδιος «Τα Λευκαδίτικα. Συμπλήρωμα εις την έκδοσιν του 1970», *Επετηράς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* 5 (1978-79), Αθήνα 1982, σ. 103-115. Π6. και τη βιβλιοκρισία του Γεωργίου Γ. Μαγουλά, «Ετυμολογικά», *Επιστημονική Επετηράς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 20 (1969-1970) 325 - 350). - Ο εμπλουτισμός του λαογραφικού corpus, που συγκρότησε ο Πανταζής Κοντομήνης, με αρχαιακά ευρήματα ανέδειξε την ανάγκη των χρονολογικών τομών και χρονολογήσεων στη μελέτη του λαϊκού βίου (Βλ. Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας, *Πανταζής Κοντομήνης. Πενηντάχρονα πνευματικής πορείας. Αναγραφή των δημοσιευμάτων του και η ομιλία του Τ.Ε. Σκλαβενίτη στην τιμητική εκδήλωση της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, Επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Λευκάδα 1996, 24 σ.). - Ο Νίκος Σβορώνος, σε μια από τις τελευταίες του μελέτες, «Ο απόηχος της κρητικής Λογοτεχνίας στην προφορική παράδοση της Λευκάδας», *Αριάδνη, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης* 5 (1989) 331-337, κατέθεσε τις μνήμες του και τις μελέτησε, δείχνοντας το δρόμο για βαθιά και επίπονη έρευνα του υποστρώματος του λαϊκού πολιτισμού.*

31. Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, η τύχη της Λευκάδας, ως διοικητικού κυρίως αλλά και δικαστικού και κάποτε σχολικού κέντρου, ήταν ευμετάβλητη. Έδρα νομού Λευκάδος και Ιθάκης από το 1864 γίνεται το 1866, επαρχία του νομού Κέρκυρας ως το 1899, οπότε α-

να συστάθηκε ο νομός Λευκάδος και Ιθάκης. Και πάλι το 1909 η Λευκάδα έγινε επαρχία του νομού Κέρκυρας ενώ το 1925 έγινε επαρχία του νομού Πρέβεζας (Αλεξ. Θ. Δρακάκης - Στυλ. Ι. Κούνδουρος, *Αρχαία της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και διοικητικής διαρρέσεως του Κράτους*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1939, σ. 144, 890-891, 897-898. - [βλ. τώρα και Πάνος Γ. Ροντογιάννης, «Ο πληθυσμός της Λευκάδος από το απώτερο παρελθόν ως το 1991 μ.Χ.», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* 8 (1995)119].- Ροντογιάννης, *Ιστορία...* τ. Β', σ. 626-627). - «Η Λευκάς η άλλοτε περιδοξός και λαμπρά πόλις η αείποτε αποτελέσασα κέντρον δικαστικόν και διοικητικόν [...] επέπρωτο σήμερον, ότε ηνώθη και αύτη μετά της Μητρος αυτής Ελλάδος να απωλέση τα πάντα, - να απωλέση προαιώνια δικαιώματα, Πρωτοδικεϊόν και διοίκησιν και ως εκ τούτου παρεβλάφθησαν καιρίως τα συμφέροντά της, υπεβλήθη δε ως υποτελής εις την Κέρκυραν» (εφ. *Λευκάς*, Α', φ. 5, 19-3-1866). «Τίς ήθελε πιστεύσει ποτε, ότι η Επτάνησος εν γένει, ιδίως δε η Λευκάς ήθελεν ευρεθή πολύ περισσώτερον κερχωρισμένη της Ελλάδος μετά την εκπλήρωσιν της ενώσεως παρ' όσον ευρίσκετο πριν αυτής [...] μετ' αυτήν την αφαιρέσιν της τελωνιακής γραμμής, ενώ προηγουμένως συνδεόμεθα μετά της Ακαρνανίας δια των συμπαθειών αίτινες φύσει αναφύονται εκ των κοινών παραδόσεων, εκ των αναμνήσεων, εκ της συνεχούς επιμιξίας, σήμερον υπό το σκήπτρον του αυτού ηγεμόνος υπό την σκέπην της αυτής νομοθεσίας διατελούμεν εις φοβερόν χωρισμόν» («Αγόρευσις κ. Αριστοτέλους Βαλαωρίτου βουλευτού Λευκάδος. Επί της προτεινομένης παρά της Κυβερνήσεως πιστώσεως προς σύστασιν πρωτοδικείου εν Λευκάδι (εκ των στενογραφημάτων της βουλής τη 21 Μαρτίου 1867)» (εφ. *Λευκάς* Β', φ. 33, 30-3-1867). - «[...] ειδοποιήσον τους λοιπούς συναδέλφους σου ίνα μη διαταράττωσιν άνευ λόγου την υπαλληλίαν της Λευκάδος και μη υπείκουν εις εισηγήσεις βουλευτών ξένης περιφερείας. Συ καταλαμβάνεις πολύ καλά ποία θα είναι τ' αποτελέσματα μιας τιαυτής επιμέλειας... Η πλήρης και άμεσος αφομοίωσις μεταξύ Λευκάδος και Ακαρνανίας...» (Α. Βαλαωρίτης, *Λευκάδα 8 Μαρτίου 1869*, προς Θεόδωρο Δεληγιάννη, Υπουργό Εξωτερικών επιστολή ανέκδοτη στο Αρχείο Δεληγιάννη).

Ο Σύλλογος « Η Αδελφότης» με τη σημαντική του εφημερίδα *Λευκάς*, που κυκλοφορούσε το 1866 και το 1869, συγκέντρωσε πολλούς αστούς Λευκαδίτες, που αγωνίστηκαν για τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα του νησιού και την πνευματική του εξέλιξη. Και αυτός ο Σύλλογος, όπως και η Συνεταιριστική Εταιρεία «Η Συγκομιδή» δρουν στη γοητευτική σκιά και με την έμπνευση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη και είναι οι συντελεστές των πολιτισμικών γεγονότων στο νησί τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση. (Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Α' *Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης - Νίκη Λυκούργου, Αθήνα, Ικαρος, 1980, σ. 90-239, 392-474, 481-485. [Η σημείωση της σ. 482, 17, ας συμπληρωθεί: πρώτη πλήρης δημοσίευση «(εκ των στενογραφημάτων της βουλής τη 21 Μαρτίου 1867)», εφ. *Λευκάς*, Β', αρ. 32, 30 Μαρτίου 1867]. - Πάνος Ροντογιάννης, «Σπυριδών Ιω. Καββαδάς» εφ. *Λευκαδίτικες Σελίδες*, Β', φ. 20, 21, 22, 23-24 (Ιανουάριος - Μάιος 1963). - Ροντογιάννης, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 600-609, 674-675, 680-681. - *Το μέγα καταστατικόν της εν Λευκάδι Εταιρείας. Η Συγκομιδή [στο τέλος]: Λευκάδι τη ... Σεπτεμβρίου 1870*, σ. κέ' + 86 (Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne. Supplements [...]*, Αθήνα 1966, αρ. 745). - Γ(εώργιος) Ι. Καββαδάς, «Χαιρετισμός της εν Λευκάδι δια συνεταιρισμού συστήθεϊσης Εταιρείας «Συγκομιδή», π. *Γισσός*, Γ', τχ. κβ', 30-3-1871, σ. 358 (στιχούργημα). - Βλ. και τη σημείωση 25.

